

QO‘QON DAVLAT
PEDAGOGIKA INSTITUTI
ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

IJTIMOIIY FANLAR
SOCIAL STUDIES

MA'RIFATPARVAR MAHMUDXO'JA BEHBUDIY IBN BEHBUDXO'JANING HAYOT FAOLIYATI, ILM MA'RIFATGA QO'SHGAN ULKAN HISSASI HAMDA VATANIMIZ TARIXIDA TUTGAN O'RNI VA RO'LI

Xudoyberdiyev Sherzodbek Rahimberdi o'g'li

Andijon davlat texnika instituti

"Gumanitar fanlar" kafedrası assistenti

khudoyberdiyevsherzodbek@gmail.com,

+99899999004476

Annotatsiya: Maqolada Mahmudxo'ja Behbudiy (محمود خواجه بهبودی) ma'rifatparvar Mahmudxo'ja Behbudiy Ibn Behbudxo'janing hayot faoliyati, ilm ma'rifatga qo'shgan ulkan hissasi hamda vatanimiz tarixida tutgan o'rni va ro'li haqida ma'lumotlar berilgan, shuningdek Milliy uyg'onish davrida mamlakatimizda jadidlarning jadidchilik harakati shaklida paydo bo'lganligi haqida kerakli ma'lumotlar berib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Mahmudxo'ja Behbudiy, "Behbudiya kutubxonasi" hamda "Nashriyoti Behbudiya". "Oyna" "Samarqand" gazetasi va jurnali, Ahmad Yassaviy, Ismoil Gaspirinskiy, Buxoro amirligi, "Usuli jadid" . "Usuli savtiya" "Turkiston muxtoriyati".

ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРОСВЕТИТЕЛЯ МАХМУДХОДЖИ БЕХБУДИ ИБН БЕХБУДХОДЖИ, ЕГО ОГРОМНЫЙ ВКЛАД В НАУКУ И ПРОСВЕЩЕНИЕ, А ТАКЖЕ ЕГО МЕСТО И РОЛЬ В ИСТОРИИ НАШЕЙ РОДИНЫ

Аннотация: В статье приводятся сведения о жизнедеятельности просветителя Махмудходжи Бехбуди (محمود خواجه بهبودی) Махмудходжи Бехбуди ибн Бехбудходжи, его огромном вкладе в развитие науки и просвещения, его месте и роли в истории нашей страны, а также необходимая информация о появлении джаидов в нашей стране в форме джаидского движения в период национального возрождения.

Ключевые слова: Махмудходжа Бехбуди, "Библиотека Бехбуди" и "Издательство Бехбуди." Газета и журнал "Ойна" "Самарканд" Ахмад Яссави, Исмаил Гаспиринский, Бухарский эмират, "Усули жадид" "Усули савтия" "Туркистон мухторияти."

THE LIFE OF MAHMUD KHUJA BEHBUDI IBN BEHBUD KHUJA, AN ENLIGHTENER, HAS MADE A SIGNIFICANT CONTRIBUTION TO

SCIENCE AND ENLIGHTENMENT, AS WELL AS HIS PLACE AND ROLE IN THE HISTORY OF OUR HOME

Annotation: The article provides information about the life of Mahmudhoja Behbudi (محمود خواجه بهبودی), an enlightener, Mahmudhoja Behbudi ibn Behbudhoja, his great contribution to science and enlightenment, his place and role in the history of our country, as well as the necessary information about the emergence of the Jadids in our country during the period of the National Renaissance.

Keywords: Mahmudkhoja Behbudi, “Behbudiya Library” and “Behbudiya Publishing House.” “Oyna” “Samarkand” newspaper and magazine, Ahmad Yassaviy, Ismail Gaspirinsky, Emirate of Bukhara, “Usuli jadid” (new method), “Usuli savtiya” (phonetic method), “Turkestan Autonomy.” “Usuli savtiya”.

KIRISH. Mahmudxo‘ja Behbudi (محمود خواجه بهبودی) To‘liq ismi Mahmudxo‘ja Behbudi ibn Behbudxo‘ja) Buxoro amirligida 20-yanvar 1875-yil Samarqand tavallud topgan. 25-mart, 1919-yil Qarshida vafot etgan) dramaturg, noshir, pedagog, qozi, muftiy, din va jamoat arbobi. Jadidchilik milliy ma’rifatparvarlik harakatining tarafdori. “Behbudiya kutubxonasi” hamda “Nashriyoti Behbudiya”. “Samarqand” gazetasi va jurnali asoschisi.

Mavzuning dolzarbligi va hozirgi holati. Mahmudxo‘ja Behbudi 1875-yil 20-yanvarda Samarqand yaqinidagi Siyob volostining Baxshitepa qishlog‘ida imom-xatib Behbudxo‘ja Solihxo‘ja o‘g‘li xonadonida tug‘ilgan. Otasi Ahmad Yassaviy avlodidan. Otasining buvasi Niyozxo‘janing asli kelib chiqishi U bo‘lib, Samarqandga XVIII asr oxirida, amir Shohmurod hukmronlik davrida ko‘chib kelgan. 1868-yilda rus askarlari Samarqandga bostirib kimgandan keyin otasi Behbudxo‘ja oilasini olib Baxshitepa qishlog‘iga ko‘chib o‘tgan va shu qishloqda imomlik qilgan. Behbudiyning onasi esa muftiy Odil Mansur o‘g‘lining singlisi bo‘lgan.

Behbudi dastlab otasidan Qur’on ilmini o‘rgangan, keyinchalik 6-7 yoshlarida tog‘asi Muhammad Siddiq qo‘lida o‘qib, savod chiqargan. 15 yoshida boshqa bir tog‘asi Mulla Odil o‘zi mudarrislik qilgan madrasada o‘qitib ta’lim bergan. [1.7]

Behbudiylar oilasi ma’rifatparvar va ziyoli bo‘lgan. Ikki singlisi ham o‘qib, tahsil olgan. Qur’onni yaxshi bilgan. Katta singlisi Huriniso “Qoribegim” unvoniga ega bo‘lgan. 1893-yilda onasi, 1894-yilda otasi vafot etgan.

Mahmudxo‘ja Behbudi 1893-yilda uylanib, to‘rt o‘g‘il hamda bir qiz farzand ko‘rgan.

Katta o‘g‘liga Ma’sudxon deb ism qo‘ygan, u 1897-yili tug‘ilgan. Mas’udxon ham eski maktabda, ham gimnaziyada tahsil olgan. Ulg‘aygach ro‘znoma hamda nashriyotlarda tarjimon vazifasida ishlagan. 1933-yilda qatag‘on to‘lqini natijasida otasi Mahmudxo‘ja Behbudi “xalq dushmani” deb e’lon qilinadi. Ma’sudxon shundan so‘ng ta’qibga uchrab Tojikistonga ko‘chib

o‘tishga majbur bo‘ladi. O‘sha yerda yashirin ravishda ijod bilan shug‘ullangan. 1937-yilda o‘rta maktab o‘quvchilari uchun adabiyot bo‘yicha ikki darslik hamda ikkita darslik xrestomatiyasini yozib nashr ettirgan.

Ikkinchi farzandi Maqsudxon 1911-yili tug‘ilgan. Dastlab “usuli jadid” maktabida o‘qigan. Keyin Bokuda joylashgan muallimlar tayyorlash kursida ikki yillik tahsilni tamomlagan. 1932-yili 21 yoshida vafot etgan.

Qizi Parvinaxon (Surayyoxon ham deyishgan) 1902-yili tug‘ilgan. 10 yoshigacha Abduqodir Shakuriy tashkil qilgan “usuli jadid” maktabida o‘qigan. Keyinchalik Parvina asosan uyda tahsilni davom ettirib, muallimlardan fransuz va rus tillaridan saboq olgan. Ikki qizi yoshlik chog‘ida vafot etgan. O‘zi xalq dushmanining qizi tamg‘asi ostida kun kechirgan. 1987-yili vafot etgan.

To‘rtinchi farzandi Matlubxon 1914-yili tug‘ilgan. 1942-yilda Ikkinchi jahon urushiga safarbar qilingan. Urush davrida bedarak yo‘qolgan.[2.1]

Behbudiy 18 yoshida Chashmai ob volostida qozi vazifasida ishlagan tog‘asi Muhammad Siddiq qo‘l ostida mirzalik qilgan. Tog‘asi oldida ikki yil ishlagach, mirzalik faoliyatini Kobud volosti qozisi Mulla Zubayr Yaxshiboy o‘g‘li qo‘lida davom ettiradi. Chunki bu paytda tog‘asi qozilikdan bo‘shatilgan. Mirza va qozilik bilan shug‘ullanib, so‘ng Jomboyda muftiylik darajasiga ko‘tarilgan. Behbudiy Kabut bo‘lisida 10 desyatina yerga egalik qilgan^[5]. O‘ziga to‘q va badavlat kishidir.

Behbudiy 1899–1900-yillarda buxorolik do‘sti Hoji Baqo bilan birga Makka va Madinada haj safariga otlangan. Shu sababli Rossiya, Arabiston, Misr, Turkiyani kezib chiqqan. Safar jarayonida sayohatning har qanday turi – poyezd, kema, otda va piyoda yurib dunyo kezman. Sayohat davomida yangi maktab (usuli jadid) ochish fikri mustahkamlanib bordi. 1914-yili ikkinchi marta haj safari chog‘ida Shom, Quddus, Odessa, Istanbul va boshqa shaharlarni kezman. O‘z sayohati davridagi xotiralarini Samarqandda nashr etilayotgan Oyna jurnalining tahririyatiga yuborib turgan.

1903–1904-yillarda Moskva, Peterburg, Orenburg, Qozon va Qrimda bo‘lgan. Maorif sohasida Rossiya va tatar arboblari tajribasini o‘rgangan. Mahmudxo‘ja Behbudiy Ismoil Gaspirinskiy bilan birinchi marta 1897-yilda Gaspirinskiyning Turkistonga sayohati vaqtida Samarqandda tanishgan. Ismoil Gaspirinskiy bilan uchrashuvi keyingi hayotiga ta’sir katta ko‘rsatdi. Ismoilbey va Behbudiyning ikkinchi uchrashuvi 1914-yilning yozida yuz bergan. Alloma marg‘ilonlik bir kishi bilan Istanbulning Gülhane bog‘ida yurganda tasodifan Ismoil Gasprinskiyni ko‘rgan va o‘xshatgan bo‘lsam kerak degan o‘y bilan salom berib o‘tib ketgan. Orqasidan javob ovozi kelgach, ikki do‘st yaqindan ko‘rishgan. Gaspirinskiyning taklifi bilan Shahin posho mehmonxonasida yiz bergan suhbat yetti soat davom etgan. Gaspirinskiy suhbat yakunida Behbudiyning Qrimga taklif etadi. Oradan ko‘p o‘tmay Ismoilbey vafot etgan va Istanbuldagi uchrashuv ularning eng so‘nggi qarshilashishi bo‘lgan.

Behbudiy 1903-yilda Samarqandning Jomboy tumaniga qarashli Rajabamin qishlog‘ida “usuli savtiya” maktabini ochadi. Bu maktab Abduqodir Shakuriy xonadonida tashkil etilgan.

Maktab o‘quvchilarining katta qismi shahardan bo‘lganligi va Rajabamin qishlog‘iga qatnash qiyinligi sababli keyinchalik bu maktabni Behbudiy o‘zining hovlisiga ko‘chiradi. Shu davrda u maktab o‘quvchilari uchun bor qancha darsliklar yaratgan^[6]. 1904-yilda “Risolayi asbobi savod” (“Savod chiqarish kitobi”), 1905-yilda “Risolayi jug‘rofiyayi umroniy” (“Aholi geografiyasiga kirish”), 1906-yilda “Muntaxabi jug‘rofiyai umumiy” (“Qisqacha umumiy geografiya”), 1908-yilda “Kitobatul atfol” (“Bolalar xati”), 1908-yilda “Amaliyoti islom”, 1909-yilda “Tarixi islom” kitoblarini nashr ettirgan. “Muntaxabi jug‘rofiyai umumiy”ning to‘liq nomi “Kitobi muntaxabi jug‘rofiyai umumiy va namunai jug‘rofiya” bo‘lib, uni chop etish uchun 1905-yilning 24-avgustida Sankt-Peterburg senzurasidan ruxsat olingan. Shundan so‘ng 1906-yili Samarqanddagi G.I.Demurov matbaasida bosilgan. sahifalari soni 106 ta. Muallif ushbu „qadim fan“ga tegishli „turkiy, forsiy, arabiy, rusiy lug‘atlarga tasnif bo‘lgan o‘ttuz qadar qadim va jadid qutub va rasoili jug‘rofiya, tarixiy, hay’ati riyoziy, tabiiy“lardan va yana juda ko‘p turli xildagi manbalardan foydalangan holda yozganini qayd etgan. [3.1]

1907-yil 23-avgustda Nijniy Novgorodda Rusiya musulmonlarining madaniyat va turmush muammolariga bag‘ishlangan qurultoyi chaqirilgan. Qurultoyda Behbudiy turkistonliklar guruhini boshqargan va nutq so‘zlagan. Shu yili Behbudiy Rossiya 3-Davlat Dumasining Musulmon fraksiyasiga “Turkiston madaniy muxtoriyati” loyihasini ko‘rib chiqish uchun jo‘natgan. Behbudiy loyihada Davlat dumasiga Turkiston musulmon aholisining nufuziga mos vakillar saylanishi, diniy idoraviy ishlarda erkinlikni, Turkistondagi mahalliydan tortib har qanday darajadagi boshqaruvda mahalliy xalq vakillarining ishtirok etishini ta‘minlash, turkistonlik xalqlar uchun majburiy hamda bepul umumta‘limni joriy qilish, mahalliy aholi roziligisiz Turkistonga Rusiyaning turli hududlaridan aholi ko‘chirilishini to‘xtatish, rus istilosi natijasida tortib olingan vaqf mulklarini qaytarish singari qat’iy talablarni ilgari surgan. Loyihada yozilgan ism-sharifi hamda mansabi ostiga o‘z muhrini ham bosgan. Biroq, uning bu loyihasi 3-Davlat Dumasidan e’tiborsiz qoldiriladi. [4.19]

Behbudiy 1913-yildan boshlab matbuot ishlari bilan shug‘ullangan. Shu yilning aprelida “Samarqand” gazetasiga asos solgan. Gazeta ikki tilda: o‘zbek va tojik tillarida, haftada 2-marta chop etilgan. Dastlab ikki sahifada bo‘lgan gazeta 3-8-sonlarida sahifalari soni to‘rttaga yetkazilgan. 400-600 nusxada chop etilgan. 45-soni chiqqach, chor hukumatining tazyiqi hamda moddiy qiyinchiliklar tufayli nashr to‘xtagan. Shu yilning 20-avgustidan “Oyna” jurnali chiqara boshlagan. Haftalik nashrdan chiqqan bu jurnal asosan o‘zbekcha bo‘lib, maqola (forscha), she’r, e’lonlar (ruscha) ham berib borilgan. Sahifalarida illustratsiyalardan foydalanilgan. Jurnal Tatariston, Eron, Kavkaz, Afg‘oniston, Turkiya, Hindistongacha tarqalgan. “Oyna” jurnalining sohasi keng qamrovli bo‘lib, unda millatning tarixi, haq-huquqi, adabiyot hamda til masalalari, jahondagi ahvol to‘g‘risida maqola va munozaralar berib borilgan. Jurnal faoliyati 20 oy davom etgan. Shu davr mobaynida 68 soni nashr etilgan. Behbudiy kitob nashrini ham yo‘lga qo‘ygan. A.V.Pyakovskiy 1913-yili Behbudiy bosmaxonasida Fitratning “Bayonoti sayyohi hindi” asarini rus tiliga tarjima qilib, nashr etgan. Turli xildagi darslik hamda qo‘llanmalardan tashqari nashriyotda “Turkiston, Buxoro va Xivaning xaritasi”ni bosib chiqargan. 1917-yili alloma

safdoshlari – Fitrat, Ayniy, Ajziy, Muhammadquli O‘rinboyev, A. Shomansur bilan birgalikda “Hurriyat” ro‘znomasini, “Zarafshon” shirkatini hamda “Nashri maorif”ni tashkil etgan. [5.120]

Behbudiy 1917-yilning 16-23-aprelida Toshkentda bo‘lib o‘tgan Turkiston musulmonlarining 150 nafar vakili qatnashgan qurultoyda ishtirok etib, nutq so‘zlagan. Nutqida musulmonlar orasidagi har qanday ixtiloflarga qarshi chiqqan. Ulug‘ maqsad yo‘lida birlashishga chorlagan. Shunday kelishmovchiliklar tufayli „mustamlakot qoidasi ila bizni idora eturlar“ deb ochiq so‘zlagan. 1917-yilning 17-martida qabul qilingan Buxoro amirligida amir boshchiligida islohotlar o‘tkazish talabi to‘g‘risidagi manifest mualliflaridan biri bo‘lgan. Behbudiy shu qurultoyda o‘lka musulmonlar sho‘rosining raisi etib saylangan.

1917-yil 26-noyabrda Behbudiy Qo‘qonda ish boshlagan o‘lka musulmonlarining 4-favqulodda qurultoyida qatnashgan. 27-noyabrga o‘tar kechasi “Turkiston muxtoriyati”e‘lon qilindi. Uning g‘oyaviy rahbarlari biri Behbudiy bo‘lgan. Muxtoriyat sho‘rolar tomonidan vahshiyona bostirildi. Behbudiy may oyining boshlarida Samarqandga qaytadi. U yerda ko‘p tura olmay Toshkentga keladi.

Bu davrda jadidlar va milliy ziyolilar oldida uch tanlov mavjud bo‘lgan: birinchisi: xorijiy davlatga chiqib ketish, ikkinchisi: qo‘lida qurol bilan o‘z fikr va g‘oyalarini himoya qilish, uchinchisi: yangi tuzilgan hukumat bilan murosa yo‘liga kirib, xalq taraqqiyoti, ma‘rifati yo‘lida xizmat qilish bo‘lgan. Turkiston jadidlarining yetakchisi bo‘lgan Behbudiy xalq orasida katta obro‘-e‘tiborga ega bo‘lgan. Yangi tuzilgan hukumat ham buni yaxshi tushungan. Shu sababdan alloma yangi hukumat tarkibida milliy masalalar bo‘yicha komissariat organlarida ishlashga rozilik beradi. Komissariatning turkiy millat masalalari bo‘limini boshqarish vazifasida faoliyat yuritgan. Hujjatni mutafakkir Toshxo‘ja Ashurxo‘ja imzolagan. Behbudiyning oylik maoshi 700 rubl etib belgilangan. Komissar o‘rinbosari sifatida Behbudiy hududdagi ma‘naviy hamda ma‘rifiy ishlarga mas‘ul bo‘lgan. Shu davrda uning tashabbusi bilan “Ishtirokiyun” (“Kommunist”) gazetasi nashr qilingan. Behbudiy nashr bosh muharriri vazifasiga Orif Klivliyevni tayinlagan. [6.1]

Behbudiy 1918-yillari siyosatda faol bo‘lgan. Arxiv hujjatlaridan olingan ma‘lumotlarga qaraganda, 1918-yilning yozida Toshkentga borib Turkiston hukumatining Qurultoyida qatnashgan. Shuningdek, ocharchilikka barham berish va oziq-ovqat muammosini bartaraf qilishga oid maqolalarni e‘lon qilgan. Partiya va ijro organlarining mutasaddi rahbarlari bilan uchrashgan.

Kuz oylariga kelib Behbudiy sovetlar va kommunistlar olib borayotgan siyosat mafkurasi noto‘g‘ri yo‘nalishdaligini anglab yetgan. Bu mafkura mahalliy xalqlar uchun zararli degan qarorga kelgan. Natijada 1918-yilning oktyabr-noyabr oylariga kelib vazifasidan ketishga qaror qilgan. Hujjatlarda ko‘rsatilishicha, Turkiston komissarlar soveti raisi Malkovning imzosi bilan Mahmudxo‘ja Behbudiy raislik qilgan sektor tarqatib yuborilgan. 1918-yilning 5-noyabridan boshlab sektor a‘zolariga taqdim qilingan tashviqot va targ‘ibot olib borish huquqini beruvchi hujjatlar bekor qilingan. Behbudiy ham tashkilotni tark etgan.[7.22]

1919-yilda Favqulodda komissiya ayg‘oqchilari ko‘magi bilan Shahrisabz bekligida Mahmudxo‘ja Behbudiy va hamrohlari Muhammadquli O‘rinboyev, Mardonquli Shomammedovlar qo‘lga olingan. Taxminan ikki oycha vaqt o‘tib, Qarshiga olib kelinib zindonga tashlangan. Qarshi begi Tog‘aybekning buyrug‘i bilan bir necha kundan keyin Nuriddinxo‘ja Og‘aliq Ahmadxo‘ja o‘g‘li tomonidan zindon yaqinida joylashgan “podsholik chorbog‘i”da qatl ettirilgan.

Allomaning qatl etilgani haqidagi xabar o‘sha paytdagi poytaxt Samarqandga rosa bir yildan keyin yetib keladi. Behbudiyning o‘limiga bag‘ishlab Abdurauf Fitrat “Behbudiyning sag‘anasin izladim” she‘rini, Sadriddin Ayniy “Behbudiy Afandini esga tushirib, qatl va qatlgohga xitoban”, “Behbudiy ruhiga ithof” va Cho‘lpon “Mahmudxo‘ja Behbudiy xotirasiga” nomli marsiyalarini yozgan. Behbudiy o‘limi arafasida izdoshlariga vasiyatnoma yozib qoldirgani manbalardan ma‘lum. (Unda Fitrat, Siddiqiy, Vadud Mahmud, Akobir Mahdum, Abdulqodir Shakuriy bilan birga Ayniyning nomi ham qayd etilgan). So‘nggi maktubida “Maorif yo‘lida ishlayturg‘on muallimlarning boshini silangizlar! Maorifg‘a yordam etingiz! O‘rtadan nifoqni ko‘taringiz! Turkiston bolalarini ilmsiz qo‘ymangiz! Har ish qilsangiz jamiyat ila qilingiz! Hammaga ozodlik yo‘lini ko‘rsatingiz!” deb xitob qilgan.[8.146]

OLINGAN NATIJALAR VA XULOSA. Sovet davrida yozilgan adabiyotlarda jadidchilikka “burjua-liberal harakat” deb ta‘rif berilgan. SSRR parchalanib ketganidan keyin jadidchilik harakati va uning namoyandalari nomi qayta tiklandi. Tarixchi, adabiyotshunos, tilshunos, faylasuf, huquqshunos, san‘atshunos va pedagog olimlar jadidlarning ilmiy va adabiy merosini o‘rganishda dastlabki natijalarni qo‘lga kiritishdi. Mustaqillik yillarida Behbudiy, Fitrat, Cho‘lpon, Abdulla Avloniyning 2 jildli, Behbudiy, Abdulla Qodiriy, Sidqiy Xondayliqiy, Ibrat, Ajziy, So‘fizodaning 1 jildli, shuningdek, Fayzulla Xo‘jayev, Munavvarqori, Polvonniyoz hoji Yusupovning asarlari chop qilindi. Jadidlarning 20 ta mashhur vakili kiritilgan “Unutilmas siymolar, Jadidchilik harakatining namoyandalari“ (Toshkent, 1999) albom-kitobi nashrdan chiqdi. Ularning faoliyati darslik va qo‘llanmalarga kiritildi.

1999-yil 16-18-sentabrda Toshkentda “Markaziy Osiyo 20-asr boshida: islohotlar, yangilanish, taraqqiyot va mustaqillik uchun kurash (Jadidchilik, Muxtoriyatchilik, Istiqlolchilik)” mavzuida xalqaro konferensiya o‘tkazilib, unda AQSH, Germaniya, Fransiya, Italiya, Niderlandiya, Turkiya, Rossiya, Hindiston va boshqa mamlakatlardan kelgan nufuzli olimlar jadidchilik va istiqloлчаilik harakatlari to‘g‘risida jahon ilm-fanida to‘plangan so‘nggi xulosalar yuzasidan O‘zbekistonlik hamkasblari bilan o‘zaro fikr almashdilar. Jadidchilik harakati jahonshumul ahamiyatga molik hodisa ekanligi e‘tirof qilindi. Konferensiyada ushbu muammoni tadqiq qiluvchi xalqaro ilmiy kengash tuzildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. D.Alimova, A.Rashidova. Mahmudxo‘ja Behbudiy va uning tarixiy tafakkuri. Toshkent: Akademiya nashriyoti, 1999 — 7-bet.
2. Abdirashidov, Z. Mahmudxo‘ja Behbudiy. Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2022.

3. Avazov N. Mahmudxo‘ja Behbudiy — ma’rifatparvar. Toshkent: 1993 — 1-bet.
4. Hoji Muin. Tanlangan asarlar. Toshkent: Ma’naviyat, 2005 — 19-bet.
5. Qahramon Rajabov. O'zbekiston XX asrda. Toshkent: Fan, 2024 — 120-bet.
6. Mahmudxo‘ja Behbudiy“. *jadid.uz*. Qaraldi: 12-dekabr 2024-yil.
7. Naim Karimov. Mahmudxo‘ja Behbudiy. Toshkent – 2010 — 22-bet.
8. o‘gli, X. S. R. (2024). The Political, Spiritual, and Educational Activities of Our Enlightened Jadids in the Years Following the Establishment of Soviet Rule in Turkestan. *American Journal of Open University Education*, 1(8), 146–149. Retrieved from <https://scientificbulletin.com/index.php/AJOUP/article/view/316>
9. Rahimberdi o‘g‘li, X. S., & Sharobiddin o‘g‘li, S. B. (2023). O‘ZBEKISTONNING QADIMIY SHAHARLARI VA ULARDAN TOPILGAN ARXEOLGIK YODGORLIKLAR. *IJTIMOY FANLARDA INNOVASIYA ONLAYN ILMIY JURNALI*, 3(11), 7-8.
10. Rahimberdi o‘g‘li X. S. *Modern History of Central Asia //Miasto Przyszłości*. – 2023. – T. 41. – C. 142-146.
10. Xudoyberdiyev, S., & Soliyev, B. (2023, November). O ‘ZBEKISTONDA SUN'IY INTELLEKT VA RAQAMLI IQTISODIYOT ISTIQBOLLARI. In *Conference on Digital Innovation: "Modern Problems and Solutions"*.
11. Rahimberdi o‘g‘li, X. S. (2024). BUXORO TARIXIDA MANG‘ITLAR VA ASHTARXONIYLAR SULOLASINING BOSHQARUVDA TUTGAN O‘RNI. *AndMI Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyalari*, 1(1), 96-101.